

УДК 37.018.1:173:165.742.

Л.В. Повалій, м. Київ

СПЕЦИФІКА БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН У СУЧАСНІЙ СІМ'І

У статті аналізуються особливості батьківсько-дитячих міжособистісних взаємин, розкриваються причини їх дисгармонії та окреслюються шляхи гуманізації; розглядаються різні типи сімей стосовно їх виховного впливу на дітей.

Ключові слова: сім'я, батьківсько-дитячі взаємини, типи сімей.

Демократизація й гуманізація у нашій країні відбуваються на тлі негативного стану суспільства, зростання дитячої злочинності, наркоманії, алкоголізації, збільшення числа «соціальних сиріт», кризи в духовній сфері, що пов'язано із втратою традиційних моральних цінностей, порушенням моральних норм і правил. Усі ці умови ускладнюють процес виховання молодого покоління, різко розширюючи сферу негативних впливів. Виховання моральної особистості, що вміє встановлювати гуманні взаємини з дорослими й однолітками, оточуючими людьми, здобуває в сучасному суспільстві особливу актуальність. Провідна роль у цьому процесі надається сім'ї, оскільки вона є головним каналом культурно-освітнього зв'язку між поколіннями, який визначає моральні доміанти особистісного становлення дитини і є найважливішим фактором розвитку її моральних якостей і ціннісних орієнтацій.

У психолого-педагогічній науці накопичений значний теоретичний матеріал з проблеми батьківсько-дитячих взаємин. Їх вплив на формування дитячої особистості розглядався в працях Ю.Аркіна, О.Вишневського, О.Духновича, Н.Лубенець, А.Макаренка, Я.Мамонтова, С.Русової, К.Ушинського, Я.Чепіги. Експериментальний аналіз специфіки батьківсько-дитячих взаємин проведений у дослідженнях А.Варги, Ю.Гіппенрейтер, В.Гарбузова, О.Захарова, Е.Ейдемільера, О.Сидоренко, Е.Юстицька та ін.

Означена стаття присвячена з'ясуванню особливостей міжособистісних батьківсько-дитячих взаємин у руслі гуманізації виховного процесу та розкриттю окремих причин їх дисгармонії.

Порушення системи сімейного виховання, дисгармонія сімейних взаємовідносин, за даними досліджень, є патогенетичним фактором, що може зумовити виникнення неврозів у дітей (А.Співаковська, А.Захаров). І, навпаки, гармонійні міжособистісні взаємини батьків і дітей, в основі яких лежить гуманне ставлення до дитини і її вчинків, позитивно впливають на: соціально-психологічну адаптацію особистості підлітка (І.Рахманіна); формування суб'єктних позицій у дітей (О.Трифоновна); формування пізнавального інтересу у дітей (О.Булатова) тощо.

Сім'ї з порушеними міжособистісними взаєминами не можуть самостійно вирішувати виникаючі в їхньому виховному обшарі протиріччя й конфлікти. У результаті довготривалого існуючого конфлікту у членів сім'ї спостерігається зниження соціальної й психологічної адаптації, відсутність здатності до спільної діяльності (зокрема, нездатність батьків до погодженості в питаннях виховання дітей). Рівень психологічної напруги в сім'ї має тенденцію до наростання, призводячи до емоційних порушень, невротичних реакцій її членів, виникнення почуття постійного занепокоєння в дітей. Таким чином, дисгармонія сімейних взаємин створює несприятливе тло для емоційного розвитку дитини. На думку Л. Петровської, однією з основних причин конфліктів, тобто дисгармонійної взаємодії, є неадекватність сприйняття членами сім'ї один одного [8].

Причиною дисгармонії в батьківсько-дитячих взаєминах може бути недостатність духовного спілкування між батьками й дітьми. На це звертав увагу В. Сухомлинський, який писав: «Виховання, позбавлене постійного, повсякденного духовного спілкування дітей з батьками, – ненормальне, потворне виховання, яким є ненормальне, потворне життя батьків без постійної турботи про дітей» [9, с.60].

Практичний досвід роботи із сім'єю показує, що в основі батьківсько-дитячого конфлікту нерідко лежить неправильне батьківське відношення до дитини. Найчастіше батьківсько-дитячий конфлікт спровокований протиріччями в ціннісних орієнтаціях самих батьків. Діти, як правило, розвиваються в руслі ціннісної орієнтації своїх батьків. Таким чином, якщо батьки живуть у стані внутрішнього конфлікту, якщо їх ціннісні орієнтації суперечливі, діти схильні «приміряти» на себе атрибути однієї зі сторін внутрішнього конфлікту батьків і розбудовувати відповідну їм модель поведінки. Якщо батьки говорять одне, а роблять інше: призивають до чесності, але обманюють один одного, вимагають від дитини стриманості, а самі запальні, агресивні й розпущені, то майже неминучим є виникнення в дитини образи й протесту, коли очікувана від неї поведінка відповідає більш високим стандартам, ніж та, що притаманна батькам. При цьому дитина може настільки розширити модель поведінки, яку їй задали батьки, що її власна поведінка виявиться для них неприйнятною [7].

А. Венгер виділяє чотири типи сім'ї, де мають місце порушення спілкування батьків і дітей. До першого відносяться сім'ї «із травматизацією дітей». Люди, що зазнали насильства в дитячому віці, можуть потім ідентифікувати себе або з агресором, або з жертвою. У тому й іншому випадку почуття болі, сорому, жаху, безпорадності після насильства, особливо з боку батьків можуть стати причинами негативних проявів у підлітковому й дорослому віці. Другий різновид сім'ї – «нав'язлива». У ній батьки нав'язують себе дитині, вони постійно контролюють її поведінку, що викликає у дитини сором і злість. У батьків у такій сім'ї часто зустрічаються грандіозні, нереалістичні очікування

стосовно до дітей. У подібних умовах можуть виникнути маски фальшивої ідентичності, лицемірні ролі, які діти використовують для захисту. Третій різновид сім'ї – «брехлива». У результаті постійної неправди, що культивується у такій сім'ї, домінуючою емоцією в дитини стає сором, відбувається деперсоналізація, втрачається почуття реальності. Четвертий різновид сім'ї – «непослідовна, ненадійна». У ній те, що сьогодні схвалюється, завтра засуджується, що вихваляє батько, те критикує мати. У результаті порушується стабільність супер-его дитини, що може стати однією із причин порушення її соціалізації [4].

У будь-якому сучасному суспільстві існують гласні й негласні норми, що регулюють взаємини між батьками й дітьми. Гласні, або ж привселюдні норми регламентуються законом, дотримання їх є обов'язковим, порушення юридично караються законом. Відхід же від негласних норм області права не стосується і регулюється лише мораллю [2].

Аналіз різних досліджень у сфері вивчення взаємин між батьками й дітьми показав, що батьки часто вимагають від дітей тих норм поведінки, які самі не завжди виконують. Цікаво, що до своєї поведінки дорослі, як правило, ставляться більш лояльно, ніж до аналогічної поведінки дитини. Таким чином, формується нерозуміння, недовіра в процесі внутрішньосімейного спілкування. Основна проблема впливу батьків на дитину полягає в тому, що вони не сприймають ні себе, ні дитину такими, якими вони є насправді. Часто оцінки своїх дій і вчинків дітей оцінюються батьками за різними шкалами цінностей. У результаті такого виховання психологічна дистанція між батьками й дітьми зростає з кожним роком. Розуміння проблеми часто усвідомлюється самими батьками тоді, коли вже надто пізно ефективно коригувати вже зруйновані взаємини. Тому батькам необхідна психологічна допомога на тому етапі, коли проблема, що назріває і призводить до значного погіршення як психологічного, так і соматичного здоров'я всіх членів родини, батьками ще не досить усвідомлюється. Їм потрібно допомогти опанувати навичками, які сприяли б розвитку позитивних батьківсько-дитячих взаємин [6].

Аналізуючи внутрішньосімейне спілкування, можна стверджувати, що більшості батьків важко дозволити дітям реагувати на якісь життєві проблеми по-іншому, самостійно, не з позиції самих батьків. При цьому вони абсолютизують свій досвід і вимагають такої ж поведінки від дітей. У результаті покірливої слухняності дітей батьки так ніколи й не зможуть довідатися, на що здатна їхня дитина. У найкращому разі вона навчиться робити те, що вміють батьки, повторюючи їх помилки. Однак у кожній людині є право реалізувати свій внутрішній потенціал по-своєму й знайти в ньому свій зміст. Для цього необхідно, насамперед, довіряти дитині й підтримувати будь-які її позитивні починання. У першу чергу, дорослим

необхідно відмовитися від штампів у спілкуванні, що випливають із невірною принципу: «Вона повинна думати, відчувати й бажати так само, як я».

Нам видається цікавим той факт, що батьки часто репродукують негативний стиль поведінки, щиро бажаючи добра своїй дитині. Розбіжності між бажаною й реальною батьківською поведінкою можна розглядати як одну із причин дисгармонії батьківсько-дитячих взаємин. Найчастіше трапляються наступні негативні типи батьківської поведінки батьків, які не сприяють гуманізації батьківсько-дитячих взаємин, а саме:

1) «надмірне очікування»: батьки прагнуть, щоб дитина зуміла здійснити те, що не вдалося їм або добитися того, чого вони самі не змогли добитися. Наприклад, якщо мати мала музичні здібності, але за певних життєвих обставин їй не вдалося вивчитися музиці, вона прагне віддати в музичну школу свою дитину й чекає від неї успіхів незалежно від її здібностей.

2) «критицизм»: батьки, не маючи іншого досвіду, вважають, що дитину варто виховувати лише в строгості, «тримати її під контролем» і «її потрібно критикувати, і ні в якому разі не хвалити».

3) «перенесення неприязні»: якщо син зовні й внутрішньо схожий на свого батька, з яким у матері не склалися стосунки, то мати свідомо прагне, щоб він «не став таким, яким був його батько», і прикладає всі зусилля для того, щоб цього не відбулося, поступаючи при цьому не завжди раціонально.

4) «невмотивована дратівливість»: якщо один з батьків і дитина мають різні темпераменти, наприклад, батько швидкий, рухливий, а дочка чи син у нього – повільний і загальмований, то при взаємодії з дитиною батько часто не може стримати роздратування: «Ну, давай же швидше!», «Завжди ти копаєшся, через тебе я нічого не встигаю». Батько (мати) намагається переробити темперамент дитини, постійно підганяючи її, тому що вважає, що в житті вона нічого не буде встигати.

5) «неусвідомлене пригнічення»: досить часто мати (батько) кричить на дитину й лає її через хронічну втому, нервову виснаженість, причиною яких є сімейні негаразди або ж дисонанс у взаєминах з чоловіком (дружиною). У цьому випадку батько чи мати неусвідомлено може пригнічувати дитину, мимоволі віддзеркалюючи у взаємодії з нею свій тяжкий внутрішній стан.

Дослідження в царині батьківсько-дитячих взаємин показують, що лише окремі батьки, взаємодіючи з дітьми, не заважають вільному розвитку особистості дитини, приймаючи дитину такою, як вона є і поважаючи її власні якості. За такого підходу можна чекати прориву в розвитку інтелектуальних здатностей і досягненні успіхів дітей [5].

Головною умовою гуманізації взаємин учителів і учнів, батьків і дітей є відмова вчителя, батька чи матері від тиску, насильства в педагогічному чи виховному процесі. Категоричну відмову від насильства дорослих над дітьми проголошує гуманістична психологія й педагогіка ненасильства.

Формування гуманної поведінки припускає глибоке осмислення багатьох компонентів соціального пізнання особистості. Одним із таких складових є прагнення особистості до свободи, яка досить тісно пов'язана з відповідальністю за свої вчинки. Для прикладу, підліткам властиве прагнення до свободи. Але ці прагнення нерідко виявляються небезпечними, оскільки діти цього віку часто не усвідомлюють, що відповідальність – це здатність і бажання відповідати самим за свої вчинки, за свою поведінку, а також приймати похвалу й справедливу критику. Як справедливо зазначає І.Бех, «почуття відповідальності виступає, з одного боку, дійовим підґрунтям формування і розвитку свободи волі як духовного стрижня людини, а з іншого – заслоном для перетворення її на свавілля» [3], тому дитину важливо поступово підводити до розуміння свободи, підвищуючи в неї рівень відповідальності за свої вчинки і поведінку, тобто рівень її зрілості. Розуміння свободи пов'язане з визнанням прав іншої людини, оскільки свобода однієї людини закінчується там, де починаються права іншої на те ж саме. На сучасному етапі розвитку педагогічної теорії й практики свобода розглядається в якості визнаної багатьма педагогами особливої цінності й служить орієнтиром для ненасильницької, гуманної організації освітнього і виховного процесу.

Оскільки взаємини, які складаються між батьками й дітьми, значною мірою визначаються внутрішнім станом батька чи матері, то змінити їх неможливо без особистісного росту останніх. Поліпшуючи власний стан, батьки позитивно зможуть впливати й на дитину, її стан і розвиток. Вважаємо, що винятково важливим для батьків є вміння зрозуміти й, по можливості, задовольнити свої потреби, тоді й бажання дитини матір'ю і батьком відчуються краще. Дорослі з повагою повинні ставитися не лише до своїх обов'язків, але й до свого відпочинку, смаку, хобі. Досвід роботи з батьками переконує, що батьки не приділяють значну увагу цій частині життя. У результаті цього у них з'являється хронічна втома, яка супроводжується роздратуванням і агресією, що негативно позначається на взаєминах з дитиною [5]. Тому батьки повинні почати з себе, адже лише у радісних, задоволених життям батьків зростають позитивно налаштовані на соціум діти.

Дослідники особливо відзначають таку складову батьківсько-дитячих взаємин, як довіра. Батьки часто не довіряють дітям через те, що мають сумнів у тому, що дитина щось зробить не так, як їм потрібно, через це часто виражають сумнів або недовіру власній дитині. Якщо батьки навчаться довіряти своїй дитині й щиро проявляти позитивні почуття, - це буде серйозним їхнім досягненням.

Досвід роботи показує, що, як правило, з виховною метою батьки часто використовують оцінні висловлення на адресу дитини. Це

виражається вербально або невербально, при цьому оцінки можуть бути різними: «Це правильно» або «Це нерозумно», «Це добре» або «Це погано» і т.і. Дуже рідко дорослі намагаються зрозуміти, який зміст має конкретне твердження для дитини. Швидше за все, такого роду реакції відбуваються через те, що батьки побоюються наблизитися до розуміння, що відбувається, тому що тоді їм самим треба змінюватися й щось робити для того, щоб дитина усвідомила власну поведінку. А на це в батьків часто немає часу, сил, бажання, і, головне, усвідомлення важливості аналізу виникаючих ситуацій у взаєминах з дітьми. Таким чином, батьки раціоналізують свою спонтанну й зручну для них поведінку, практикуючи примітивні і неефективні способи спілкування з дитиною. Діти ж дуже легко почувають загрозу негативної зовнішньої оцінки на фізіологічному рівні, і це певною мірою розхитує нервову систему, викликає тривогу, а іноді навіть страх. Проблема ускладнюється ще й тим, що у дитини з'являється постійна залежність від зовнішніх суджень майже всюди, де перебуває дитина, – у будинку, в школі, на вулиці. Оцінки поведінки, звичайно, приносять певну соціальну користь, але, значною мірою, гальмують розвиток особистості. Потрібно домагатися, щоб зміст і цінність життєвого досвіду дитина могла оцінити сама. Саме це робить її самодостатньою людиною, здатною відповідати за саму себе [1].

Успіху в розв'язанні специфічних завдань формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин можна досягти, якщо виховання у школі й сім'ї розглядати як єдиний процес. В умовах зміни системи освіти, становлення й розвитку нової парадигми освіти й виховання, усвідомлення педагогічним колективом необхідності внесення істотних змін у практику виховання учнів і прагненням досягти максимальної ефективності впливу навчально-виховного процесу на розвиток особистості дитини виникає необхідність у спільній діяльності педагогів з батьками. У цей час адміністрацією, педагогами, шкільними соціальними педагогами та психологами мають бути визнані актуальними й доцільними пошук нових способів взаємодії з батьками, метою яких є розвиток активної педагогічної позиції батьків у процесі формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин, а також нейтралізація негативних моментів, що існують у цих взаєминах.

При цьому доцільно враховувати наступні фактори, що розкривають особливості міжособистісних взаємин у сім'ї: спосіб життя й поведінку в сім'ї; моральний і культурний рівень батька й матері; взаємини їх один з одним; відношення батька й матері до своєї дитини; усвідомлення й розуміння ними цілей, завдань сімейного виховання й засобів, способів їх досягнення.

Названі фактори лягли в основу класифікації сімей за мірою їх виховного впливу на дітей, які виокремила В.Даринська [5]. За її класифікацією, *сприятливими* для формування особистості є ті сім'ї, де є

обоє батьків й не менше двох дітей, де вміють доцільно й змістовно організувати життя й діяльність її членів, а у внутрішньосімейних взаєминах панують повне взаєморозуміння, демократичний стиль спілкування й поведінки. Такій сім'ї властива позитивна трудова й моральна атмосфера, культурне й раціональне дозвілля; у батьків досить високий рівень освіти, загальної культури й педагогічної підготовленості. Матеріальне становище такої сім'ї задовільне або гарне.

Сприятливо-нестійкими вважаються сім'ї, які виявляють в основному позитивний вплив на виховання дітей. Як правило, у сім'ї 1-2 дитини, батьки люблять дітей, прагнуть створити всі умови для їхнього сприятливого розвитку. Моральна й трудова атмосфера тут позитивна. Однак немає повного взаєморозуміння між дорослими, тому між ними часто виникають конфлікти. У батьків, як правило, невисокий рівень загальної культури, недостатня освіта і педагогічні уміння. Ці сім'ї можуть бути як повними, так і з дезорганізованою структурою. Матеріальне становище посереднє.

Несприятливими для формування особистості дитини є сім'ї, для яких духовні потреби другорядні; натомість переважають матеріальні, що й робить малоефективним розвиток дітей. Нерідко один з батьків веде аморальний спосіб життя. Для сім'ї характерні споживацтво як життєвий ідеал, низький рівень освіти, культури. Ці батьки, хоча й відвідують школу, вислуховують учителів, однак не завжди спроможні впливати на дітей педагогічними виховними засобами, що призводить до авторитарного стилю спілкування, взаємного нерозуміння. Звідси – невміння розумно організовувати життєдіяльність сім'ї, небажання проводити спільне дозвілля через відсутність культурних запитів з боку дорослих і занадто різних інтересів дітей і батьків. Матеріальне становище полярне – іноді це сім'ї з значним достатком, іноді характеризується бідністю.

До вкрай несприятливого типу відносяться сім'ї з аморальним мікрокліматом і негативним впливом на розвиток дитини. Для них характерні ослаблена морально-трудова атмосфера, постійна конфліктність, антипедагогічне ставлення до дітей, нервозність у взаєминах між іншими членами сім'ї, відсутність загальної культури й духовних запитів. Матеріальне становище, як правило, важке.

Виокремлення типів сімей за їхнім виховним впливом на дитину передбачає проведення цілеспрямованої роботи з батьками з урахуванням діагностики сім'ї й досягається шляхом впровадження інформаційно-методичного комплексу з проблеми формування гуманних міжособистісних взаємин у сім'ї.

Отже, все викладене вище засвідчує, що розвиток гуманістичних тенденцій у практиці сімейного виховання пов'язане з розумінням дитини

як рівного дорослому співрозмовника, що так само, як і дорослий, перебуває в стані особистісного розвитку. Найважливішою умовою особистісного розвитку як дорослого, так і дитини є їхній рівноправний діалог, а головним показником наявності позитивної динаміки взаємин дорослих і дітей у напрямку їхньої гуманізації є відмова від авторитарної позиції дорослих стосовно дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Азаров Ю. Семейная педагогика /Юрий Азаров. – М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.
2. Арутюнян М., Земнов М. Легко ли быть родителями? /М. Арутюнян, М. Земнов. – М., 1991. – 200 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності: [наук. видання] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
4. Венгер А.Л. На что жалуетесь? Выявление и коррекция неблагоприятных вариантов развития личности детей и подростков /А.Л.Венгер. – М. – Рига: Эксперимент, 2000. – 184 с.
5. Даринская В.М. Радость семейного общения / Валентина Михайловна Даринская. – Воронеж, 2000. – 128 с.
6. Коваленко Л.А. Педагогика родителям /Л.А.Коваленко. – М: Педагогика, 1991. – 208 с.
7. Макаренко А.С. Сочинения: в 7 т. /Антон Семенович Макаренко. – М.: АПН РСФСР, 1957. – Т. 1. – 783 с.
8. Петровская Л.А. Самоутверждение: пути истинные и ложные /Л.А. Петровская. – М.: Знание, 1987. – 61 с.
9. Сухомлинский В.А. О воспитании /Василий Александрович Сухомлинский. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 270 с., с.60.
10. //http://www.ukrinform.ua/rus/order/

В статье анализируются особенности родительско-детских межличностных отношений, раскрываются причины их дисгармонии.

Ключевые слова: семья, родительско-детские взаимоотношения, типы семей.

The peculiarities of interpersonal relationship between parents and children are analyzed in the article. The reasons for their disharmony are disclosed.

Key words: family, parent-child relationship, types of families.